

भूमारौदरसाम्

सहामहोपाध्याय श्रीयुतपण्डित
श्री मथुराप्रसाददीक्षित
विरचितम्

[वैक्रमाब्दाः २०१६]

भूभारोद्धरणम्

श्रीमद्विविधविद्याविद्योतितान्तःकरण-मौलिकानेकग्रन्थनिर्माण-
सिद्धहस्त-सोलनराजगुरु-महामहोपाध्याय-
श्रीयुतपण्डित-श्रीमथुराप्रसाददीक्षित
विरचितम्

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्
मोतीलाल बनारसीदासं
नेपाली खपड़ा, वाराणसी
चौखम्बा पुस्तक-भवन
चौक, वाराणसी

प्रकाशक

म०म० पं० मथुराप्रसाद दीक्षित
वाराणसेय संस्कृत महाविद्यालय
वाराणसी

मूल्य ॥)

मुद्रक

जय भारत प्रेस

बसिफाटक, वाराणसी

भूमिका

यह भूमारोद्धरण नाटक अन्य प्राचीन, प्राच्य एवं नवीन नाटकों की अपेक्षा कुछ नवीन विशेषता रखता है। अन्य नाटकों में नटी अथवा नायिका स्त्रीपात्र होने से अभिनय में बड़ी असुविधा होती है, क्योंकि कोई पुरुष स्त्रीपात्र बनना स्वीकार नहीं करता, और स्त्री पुरुष पात्रों के मध्य एकाकिनी अभिनेत्री होना भी स्वीकार नहीं करती है।

अतएव अन्य नाटकों के अभिनय में बड़ी ही असुविधा रहती है। इस नाटक में कोई भी स्त्रीपात्र नहीं है। तथा दूसरे नाटकों के अभिनय में तीन चार घण्टा समय लगता है, जिससे सामाजिक उद्धिग्न हो जाते हैं। अतएव उस अभिनय में उनकी अभिरुचि कम हो जाती है।

यह नाटक अभिनय में बहुत ही रोचक महाभारतादि ग्रन्थोक्त इतिहास मूलक है। यह नाटक महामहोपाध्याय दीक्षित प्रणीत होने से सर्वथा रोचक है।

सम्भवतः आपके बनाये ११ नाटक हैं। जिनमें वीर प्रताप, मत्त सुदर्शन, भारत विजय आदि प्रसिद्ध हैं। भारत विजय का स्वराज्य मिलने के दस वर्ष पहले ही आपने निर्माण किया था। जिस समय पाश्चात्य गवर्नमेन्ट के विरुद्ध बोलने में दुनिया सन्नस्त होती थी उस समय आपने निर्भीकता से भारत विजय नाटक में भारत के तीन टुकड़े करके महात्मा गान्धीजी के हाथ में देकर, पाश्चात्य सरकार जा रही है, यह अपने अपूर्व ऐतिहासिक ज्ञान से दिखाया है। इस नाटक की भाषा सरल सर्वजन ग्राह्य एवं चित्ताकर्षिका है। तथा इस नाटक को शैली में एक अद्भुत विशेषता है कि आप कितना भी पढ़ें परन्तु पाठक का मन बिना समाप्त किये कभी भी पढ़ने से नहीं हटैगा।

इस भूमारोद्धरण के प्रथम अङ्क में दुर्वासा ऋषि का आगमन उनके साथ

द्वितीय अङ्क में नारद आगमन, दुर्वासा-शाप-मोचन के लिए चिन्ता और अनिरुद्ध का वाणासुर के यहाँ इसकी कन्या ऊषा द्वारा हरण । नारद से समाचार पाकर कृष्ण का जाना तथा वाणासुर से संग्राम और महादेव जी के अनुरोध से वाणासुर की रक्षा एवं ऊषा का पाणिग्रहण इत्यादि ।

तृतीय अङ्क में सात्यकि का रौक्मिण्य और साम्ब के साथ युद्ध के लिए उद्यत होना, रुक्मिणी द्वारा बालकों का अन्तःपुर में बुला लेना ।

नारद का कृष्ण के यहाँ आना तथा घोर अपशकुनों का वर्णन करना; उनके मध्य में अर्जुन का आना और युधिष्ठिर के आदेश से समस्त स्त्री बालक बालिकाओं का इन्द्रप्रस्थ जाना ।

चतुर्थ अङ्क में—डाकुओं द्वारा मार्ग में यादवियों का लूटना । अर्जुन का पराजयजन्य नारद से विलाप करना तथा नारद का अर्जुन को समझाना आदि ।

पञ्चम अङ्क में—प्रभास क्षेत्र में कृष्ण का उपदेश, नन्द वसुदेव आदि का स्वर्गरोहण ।

पुनः यादवों का परस्पर संग्राम एवं अस्त्रों के समाप्त होने से समुद्रतट के क्षुणों—छोटे छोटे पौधों से लड़ना एवं समस्त यादव-वंश का संहार । बलराम का समुद्र में लय । कृष्ण के चरण में न्याध द्वारा विषाक्त वाण मारना ।

पुनः कृष्ण को देखकर न्याध का विलाप होने पर कृष्ण का समझाना । समावतार में वृद्ध की आड़ में खड़े होकर बालि स्वरूप तुमको मैंने मारा था । हमारी आज्ञा से ही तुमने उसी का प्रतिशोध किया है ।

उसी समय नारद का आना एवं भरत वाक्य से ग्रन्थ की समाप्ति है ।

श्रीः

भूमारोद्धरणम्

प्रथमोऽङ्कः

सूत्रधारः—(प्रविश्य)

यत्त्वत्पादयुगं पलाशत्रिटपी पुष्पैः स्वकीयैरितो
गात्रैस्तत्सकलाध्वरेषु महितो ग्राह्यो दलैश्चामवत् ।
शङ्के किं कुसुमानि तानि भवतः पादारविन्दे स्थिते—
र्लब्ध्वा तां सुषमामलौकिकरुचं ताद्रूप्यमुक्तिं ययुः ॥ १ ॥

राधिकानयनानन्दवृन्दावनविहारिणः ।

भूमारहरणोद्युक्ताः कृष्णपादाः पुनन्तु वः ॥ २ ॥

अलमतिस्तवेन (इतस्ततोऽवलोक्य) अहम् मद्भाग्यवशाद् गुणैक-
पक्षपातिनी काव्यसाहित्यविनोदिनी सकलशास्त्रामिश्रविद्वज्जनसुशोभमाना
परिषदद्योपगतेति महामहोपाध्याय-प्राध्यापक-पदविभूषितेन-मथुराप्रसाद-
दीक्षितेन-प्रणीतेन भूमारोद्धरणनाटकेनोपस्थातव्यमिति प्रतिपात्रं विधी-
यतां यत्नः (पुनः मनसा) पात्रसज्जीकरणाय प्रयुक्तो मारिषः न्यधुनाऽपि
समायाति । (इति सचिन्तः परामृशति । ततः प्रविशति मारिषः)

मारिषः—महाराज ! सर्वं सज्जीकृतम्, परं भरतमुन्यनुकृत्वात् दुःखान्तमिदं नाटकमिति विरोधिन उदङ्गयिष्यन्ति ।

सूत्र०—

{ दुःखान्तं वा सुखान्तं वा नाटकं रचयन् कविः ।
तन्मात्रेणेतिहासेन नैव वाच्यत्वमेष्यति ॥ ३ ॥

मारिषः—परमरमणीयमिदं नाटकम्, अभिनयेन रोचकतया सर्वाण्यपि नाट-
कान्यतिशेते (ततः कुतश्चित्) आः भाराक्रान्ताऽस्मि म्रिये । नाद्यापि
मे भारो व्यपगतः । (सूत्रधारमारिषो सचकितं शृणुतः ।)

कृष्णः—(उपरिस्थितः सन् मनसि) तर्कयामि महाभारतसंग्रामे सर्वेषां मदोद्ध-
तानां क्षत्रियाणां कौरवाणां च विनाशेऽपि यादवमदभाराक्रान्तायाः
पृथिव्याः एवायम् आर्त्तनादः । (प्रकाशम्)

वसुधारे शृणु !!

गान्धार्याः शापदानेन बीजमारोपितं मया ।

सर्वतो भारहरणे किञ्चित्कालः प्रतीच्यताम् ॥ ४ ॥

मारिषः—आर्य ! नाहमिदमवगच्छामि कथं गान्धार्याः शापदानेन बीजमारोपितम् ।

सूत्र०—अन्यायतो दुर्योधनादिकौरवाणां कृष्णेन नाशे कारिते क्रुद्धया गान्धार्या
शप्तम् । रे कृष्ण ! मम वंशस्य अष्टादशभिर्दिनैस्त्वया नाशः कारितः
परं तव वंशस्य त्वत्समक्षमेकेनैव दिनेन सर्वतो नाशो भविष्यति !

मारिषः—साधु ज्ञातम् । (ततः प्रविशति गृहीतवेडमिटनेन रौक्मिण्येन स्वभ्रात्रा
सह कन्दुकमुत्क्षिपन् वेडमिन्दनं हस्ते दधानः साम्बः)

सूत्रधारः—

सवयस्कैर्वृजगोपैः क्रीडन्तं कन्दुकेन त्रिजपितरम् ।

भृशमनुकुर्वन् साम्बः पश्यैष सकन्दुकः समायाति ॥ ५ ॥

(सूत्रधारः मारिषं ते दर्शयन्)

(ततः प्रतिशतः टेनिशकन्दुकक्रीडां कुर्वन्तौ उभौ भ्रातरौ)

सूत्र०—('आः सभ्रातृकः साम्बः समायातः' इति समारिषः प्रणम्य निष्क्रान्तः)

(इति प्रस्तावना)

(उभौ टेनिशं क्रीडतः)

(ततः प्रतिशति विदूषकेण सह कश्चिद् यादवः)

(उभौ टेनिशक्रीडातो विरमतः)

उभौ—(उपेत्य) पूज्यं महाभागं पितृव्यमहं साम्बः अभिवादये,
रौक्मिणेयः अहमपि पूज्यं पितृव्यमभिवादये ।

यादवः—युवाम् आयुष्मन्तौ कुशलिनौ च भूयास्ताम् ।

साम्बः—(यादवाभिमुखं पश्यन्) महाराज ! अस्ति कश्चिन्नूतनो वृत्तान्तः !

यादवः—आम् । श्रूयते इहैव राजोपवने कश्चित्सर्वज्ञः ऋषिः समायातः ।

साम्बः—(सस्मितम् ।) पितुः सविधे प्रत्यहं सर्वज्ञा एव समुपगच्छन्ति,
नत्वल्पज्ञाः ।

यादवः—नहि नहि साम्ब ! पिता ते तं मधुपर्केण सत्कृत्य स्वोपवने अतिष्ठिपत् ।

विदूषकः—(उल्लासमभिनीय गायन्) तव तो अपने भी पूड़ी लड्डू और
उड़ावेंगे ।

रौक्मिणेयः—रे मूर्ख ! स सत्कारस्तु सर्वज्ञस्य ऋषेः, नत्विदरेषाम् ।

विदू०—(पद्मासनेनोपविश्य) मैं किस सर्वज्ञ ऋषि से कम हूँ ।

साम्बः—इदानीं सर्वज्ञो न जायते । सर्वोऽप्ययं धूर्तानामुदरपोषणार्थमाढम्बर एव ।

दृग्भ्यां मूर्त्तपदार्थकग्रहणतस्तज्ज्ञानमुत्पद्यते ।

तन्नाशस्य कृतेऽथ दृष्ट्यविषयो ज्ञानं कथं जायताम् ॥

यद्वा तत्परमाणुपुञ्जगणनासंख्या प्रमा स्यात् कथम् ।

मुन्ये तत् परिकल्पने मतिप्रतां धौत्यं समुज्जृम्भते ॥६॥

यादवः—

हंसशौक्यान्मयूराणां पतत्राणां स्वरूपतः ।
ईश्वरो मन्यते विज्ञैर्नृगोचरमागतः ॥७॥

साम्बः—ईश्वरस्तु अस्त्येव परं सर्वज्ञकल्पना तु धूर्तगणकृतैव ।

यादवः—

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः सर्वज्ञाश्च भवन्त्यमी !

रौक्मि०—

परीक्ष्यतां समायातः एष किं ते विकत्थनैः ।

यादवः—युक्तम्, परीक्ष्यताम् ।

विदू०—(यादवसम्मुखमुपगत्य उदरं चोत्फुल्य,) मेरी भी परीक्षा कीजिये ।

यादवः—(सस्मितम्) साधु साधु सर्वज्ञोऽसि उदरं ते कथयति ।

[पटोल्लयनम्]

(ततः साम्बरोक्मिण्येयविदूषका अन्तर्गच्छन्ति ।)

रौक्मि०—(साम्बामिमुखम्) कथमसौ परीक्ष्यताम् ।

साम्बः—अहमुदरस्योपरि लौहपत्रं तदुपरि किञ्चिद् वस्त्रं च स्थापये । भवद्भिः सर्वतो वेष्टयताम् । तथा विधीयताम्, येन गर्भः प्रतीयेत । एवं कृत्वा स प्रष्टव्यः, किमस्याः भविष्यति पुत्रो वा पुत्री वा ?

(साम्बस्तथा करोति । सविदूषको रौक्मिण्येयः नाट्येन उदरं परिवेष्टयति ।)

साम्बः—(स्त्रीवत् वस्त्राणि परिधाय सर्वतः आत्मानं दृष्ट्वा) नाहं पुमान् प्रतीये ।
विदूषक ! किमहं पुरुषः प्रतीतो भवामि स्त्री वा ?

विदू०—आपको कोई भी पुरुष नहीं समझ सकता, सर्वथा स्त्री ही प्रतीत होते हैं !

रौक्मिण्येयः—सत्यम् भवान् स्त्री एव प्रतीयते !

[पटोन्नयनम्]

(साम्बः अवगुण्ठितशरीरः । नाट्येन परिसर्पति, शनैः
शनैः बहिरागच्छति ।)

यादवः—(साश्चर्यमवलोक्य) रौक्मिणेय ! केयम् ?

रौक्मिणेयः—इयं मदभ्रातुः पत्नी ।

यादवः—इयं गर्भिणी स्फुटं प्रतीयते, तत्र गत्वा किं प्रष्टव्यम् ?

रौक्मिणेयः—तत्रेदमेव प्रष्टव्यम्, किमस्या भविष्यति पुत्रो वा पुत्री वा ?

यादवः—एतस्योत्तरं तु सम्यक् कथयिष्यति ।

(ततः कुतश्चित् छिक्का श्रूयते ।)

विदू०—(सोल्लासम्) ये क्या इनके बाप भी नहीं बता सकते, क्या होगा ।

छींक ही असर्वशता को बता रही है ।

(सर्वे शनैः शनैः गच्छन्ति)

[पटोन्नयनम्]

(दुर्वासा ऋषिरासने उपविष्टः, यादवप्रभृतयः समुपगत्य ऋषेः सम्मुखम्
अपरे आसने उपविशन्ति)

दुर्वासाः—(किञ्चिदसौ रौक्मिणेयः पिपृच्छिषति इति तदिङ्गितेनोपगत्य) किं
पिपृच्छिषुरसि ।

रौक्मि०—आम् महाराज ! वयं जिज्ञासवः (अञ्जुल्या निर्दिशन्) अस्याः किं
भविष्यति ? पुत्रो वा पुत्री वा ?

ऋषिः—(क्रोधात्कम्पमानः उत्थाय, भूमौ पादं प्रहृत्य) अरे रे दुष्टापसदाः
यूयं मां परीक्षन्ते !! अस्य तद् भविष्यति येन समूलं सर्वेषां यादवानां
नाशो भविष्यति (इत्यभिधाय क्रोधात् त्वरितपदैर्गच्छति । तत्पश्चात्
तमनुकुर्वन् विदूषकः किञ्चिद् गत्वा परावर्तते ।)

रौक्मिणेयः (साम्बवस्त्राण्यपनयति लौहतपं चापनीय पृथक् स्थापयति
यादवः साम्बं लौहतपं च दृष्ट्वा आश्चर्यान्वितो वक्तव्यविमूढश्च संजातः)

साम्बः—महाराज ! दृष्टाऽस्य सर्वज्ञता ? ।

यादवः—(भीतभीत इव) अवश्यमेवेदमस्य तपः समूलं यादवानां नाशे प्रभविष्यति । यतो हि—

ऋषीणां वाचमाश्रित्य सर्वं तत्रोपजायते ।

सत्यामाशु विधातुं तामीहते सकलं जगत् ॥ ८ ॥

साम्बः—इदम् ऋषीणां वचसि भवति, नायम् ऋषिः, नापि सर्वज्ञः, किमपि न ज्ञातम्, प्रत्युत आक्रोशत् ।

यादवः—अयं ऋषिः सर्वज्ञश्च । किं च अघटितघटनापटुरसौ विधाता तथा संपादयिष्यते येन अतर्कितमपि सर्वं संपत्स्यते । शृणु—

रामो भुवःपतिरसौ भवतीति घोषै—

रापूरिते पितृवचोभिररण्यमाप्तः ।

कान्ताहतिः प्लवगभल्लुकराजसख्यं

लङ्कापतेश्च मरणं किमतोऽधिकं स्यात् ॥ ९ ॥

गोष्पदीकृतपाथोधिर्हनुमांस्तु प्लवंगमः ।

लङ्कां दग्ध्वाऽक्षयं हत्वा सीता सन्देशमानयत् ॥ १० ॥

साम्बः—महाराज ! इदं सर्वं संभाव्यते, परं यादवानां जयः केन कृतः स्यात् ।

यादवः—सर्वं सत्यम्, परमथाप्यसौ वृत्तान्तो द्वारिकाधिपतेः सविधे प्रेषणीयः ।

साम्बः—स तु रुष्टो भविष्यति, भवानेव उपनयतु ।

यादवः—अहमपि तत्कृतेदोषभागिति नाहं बोधयितुं गमिष्यामि ।

विदूषकः—हो—तुम लोग डरते हो, ऐसे मिथ्या आडम्बरी सर्वज्ञ रोज ही आते हैं, क्या कुछ भी बता सका है, लो मैं जाता हूँ ।

(ततो निष्क्रान्ताः सर्वे) इति श्री सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-विद्यावारिधि महामहोपाध्याय

पं० मथुराप्रसाद—दीक्षितकृते भूमारोद्धरणनाटके प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः

[पटोन्नयनम्]

(शुद्ध-विष्कम्भः)

(कृष्णसविधे नारदो गच्छति मार्गे यादवः तं दृष्ट्वा प्रणमति ।)

नारदः—(गच्छन्) यादव ! किमत्र दुर्वाससः सविधे यूयमगच्छत ।

यादवः—आम्, तस्य सर्वज्ञतामविश्वसन्तः अगच्छाम !

नारदः—विश्वसितुं किं पृष्ठम् ?

यादवः—साम्बस्योदरस्योपरि लौहतपं स्थापयित्वा तथा अबध्नात् येन गर्भः प्रतीयेत । स्त्रीवत् वस्त्राणि धृत्वा तथा अगच्छत् येन कोऽपि तं पुमानिति वक्तुं नाशक्तः ।

नारदः—ततस्ततः ।

यादवः—अहमपि तं स्त्रियमेव अमन्ये, पृष्ठो रौक्मिण्यः तं भ्रातृजायामुक्त्वा पूर्णरूपेण मां व्यश्वासयत् ।

नारदः—(स्मित्वा) ततस्ततः ।

यादवः—ततो वयं गत्वा अपृच्छाम । महाराज ! किमस्याः भविष्यति ? पुत्रो वा पुत्री वा ।

नारदः—युष्माभिर्बालचापल्यमेव विहितम् । यत् सुलभकोपं सर्वज्ञं तं परीक्षितुं मायाम् अकृध्वम् ।

यादवः—सर्वज्ञः सन्नपि किमपि नाज्ञासीत्, प्रत्युत पलायिष्ट आक्रोशञ्च—अस्य तत् भविष्यति येन निःशेषं यादवकुलस्य नाशो भविष्यति ।

नारदः—मायामज्ञासीत् । अत एव अस्येत्युक्तम् । मायां विरच्य मामिमे परीक्षन्ते इति अगच्छत् सुलभः कोपत्वात् अशपञ्च ।

यादवः—अथापि कोपस्य कोऽयं विषयः, पुनरपि तेन तं निःशेषं यादवकुलस्य नाशः स्यादित्यसंभावितं वदन् सः असर्वज्ञ एवेत्यस्माभिर्मन्यते ।

नारदः—स सर्वज्ञः, सत्यवाक् च, अवश्यमेव तेन त सकलयादवकुलस्य नाशो भविष्यति । कुत्र स तपः ? (तवानामकः)

यादवः—तमादाय विदूषको राज्ञः कृष्णस्य सविधे अनैषीत् ।

नारदः—आगतं राजद्वारम्, अहं कृष्णसविधे एव तं प्रेक्षिष्ये भवान् गच्छति न वा ?

यादवः—अनाहूतः सन्, राज्ञः सविधे न गच्छेत् इतीयं नीतिः । अतो नाहं गमिष्यामीति भवन्तमभिवादये ।

नारदः—भवान् कुशली भूयात् । (स गच्छति)

[पटोन्नयनम्]

नारदः—(द्वारस्थः) कः कोऽत्र भोः ।

द्वारपालः—महाराज ! मैं द्वारपाल चरणवन्दना करता हूँ ? क्या आज्ञा ।

नारदः—कृष्णं बोधय, नारदः समायात इति ।

द्वारपालः—जो आज्ञा (इत्युक्त्वा कृष्णसविधे गच्छति) महाराज जय हो नारद जी आये हैं ।

कृष्णः—तमानय, अथवा त्वं तिष्ठ । अहमेव तमानयामि (इति कृष्णः गत्वा तं प्रणम्य, नीत्वा स्वासने उपवेशयति)

नारदः—किं श्रुतम् ? सुलभकोपो दुर्वासाः बालक्रीडातः क्रुद्धः, अशपञ्च । क्व स लौहतपः ? अहमपि द्रष्टुमिच्छामि ।

कृष्णः—तं विदूषकः आनयत्, सर्वमकथयच्च । तदहं श्रुत्वा तं धूलीकर्तुमाज्ञासिषम् ।

नारदः—यथेच्छमाज्ञापयतु, यद् भवितव्यं तत्तु भविष्यत्येव । को नाम दुर्वाससं न जानाति !

यः स्वर्गेऽपि रुषा समस्तविदुषां तूर्णं विधेश्चाग्रतः ,

स्वं दोषं त्वविचार्य हासवशतः क्रुद्धोऽशपत् भारतीम् ।

किञ्चानङ्गशरैर्विलुप्तहृदया वाचं ततोऽशृण्वती ,

तामप्येष शकुन्तलामपिसुतां तद्वामशास्तीत् क्रुधा ॥१॥

कृष्णः—अतएव स धूलीकृतुमाश्रितः ।

नारदः—

धूलिः स्याद्वा घनः स्याद्वा कठोरो मृदुरस्तु वा ।

दुर्वासाः सत्यसंकल्पः सत्यवाग् विदितः क्षितौ ॥२॥

कृष्णः—यद् भवितव्यं तत्तु भविष्यत्येव, कर्त्तव्यतावशादुपायः क्रियते ।

नारदः—

इतरजनसदृशस्त्वं कथं तद् विधत्से

किमिह सकललोके जायते ऽगोचरं ते ।

परहृदयनिविष्टः कास्यत्येव सर्वं,

भ्रमति सकलविज्ञो मन्यते स्वप्रभावम्, ॥३॥

कृष्णः—इदं सर्वं सत्यमेव । परंतु—

लोकानुवर्त्तनायैव सर्वमेतद्विधीयते ।

निःस्पृहत्वे प्रमादी स्यात् बुद्धिमेदं व्रजेत् जगत् ॥४॥

नारदः—युक्तमेवैतत्, परं भवानिदानीम् अन्यमस्क हव प्रतीयते ।

कृष्णः—सत्यम्, बहुकालात् अनिरुद्धस्य समाचारो नोपलभ्यते । न जाने केन कदा कथम् उपरिशयान एव उन्नीतः, सर्वमप्यन्तःपुरं शुचा शून्यमेव प्रतीयते । रुक्मिणी तु—

पौत्रशोकसमाक्रान्ता रोदित्येव दिवानिशम् ।

न भुङ्क्ते किञ्चिदप्येषा सखीभिर्नाभिभाषते ॥ ५ ॥

नारदः—(स्मयमानः) अलमतिशकेन, स तु वाणासुरगेहे मया दृष्टः कुशलो च वर्त्तते । परं वाणासुरेण गर्ववशात् निग्रहीतः ।

कृष्णः—महाराज ! इदमति कौतूहलम्, तत्र कथं नीतः ?

नारदः—

उषा शयाना त्वनिरुद्धमात्मना, निरीक्ष्य कामाकुलतामुपागमत् ।
तदीयसौन्दर्यविलुप्तमानसा सखीं स्वकीयां सकलं न्यवेदयत् ॥६॥

कृष्णः—(साश्चर्यम्) ततस्ततः ।

नारदः—तदनन्तरं सौन्दर्यवतां सर्वेषां यूनां प्रतिकृतीस्तस्याः सख्या चित्रलेख्या-
लिखित्वा दर्शिताः । अनिरुद्धप्रतिकृतिमवलोक्य सहसैवावदत्, सखि !
अयमेव मे हृच्चौरः ।

Circle form कृष्णः—महाराज ! सौन्दर्यवतां सर्वेषां प्रतिकृतयः कथं तथा अवगताः ।

नारदः—कृष्ण ! अलमप्रासङ्गिकविचारेण स बाणासुरः सर्वेषां स्फोटं गृहीत्वा
स्वगृहे संरक्षति !

कृष्णः—अलं बहुना, अहम् अद्यैव गत्वा अनिरुद्धमुन्मोच्य तमसुरं बध्वाऽऽनयामि ।

नारदः—(कृष्णस्य पृष्ठमास्फलयन्) कृष्ण ! स शूरः पराक्रमी विश्वसंहारसम-
र्थस्य शिवस्य परमभक्तस्तस्य प्रियगणश्च वर्त्तते ! तत्प्रभावात्संग्रामे सहस्र-
बाहुः संपद्यते । तत्कूटं रक्षणपरिखादिकं च स्वयं द्रक्ष्यसि, अहं तं दुर्जयं
मन्ये इत्युक्त्वा उत्थाय प्रचलितः ।

{ कृष्णः—तं प्रणम्य रुक्मिणीं बोधयितुम् अन्तःपुरं प्रविशति । तां सर्वं कथयित्वा
बाणासुरजयाय सज्जीभवति ।

[पटोन्नयनम्]

(बाणासुरनगरद्वारि स्थिताः बलराम-साम्ब-सात्यकिप्रभृतयः-
श्चिन्तयन्ति ! कृष्णः शंखं धमति, बाणासुर उपेत्य)

अरे रे—

मुमूर्षवः समायाताः समरस्याभिकाङ्क्षया ।
रणकरद्वं क्षणादेव युष्माकं शमयाम्यहम् ॥ ७ ॥

(पुनः अग्निं प्रकटय्य गर्जति)

(दहमानोऽग्निः इमान्, दग्धं शनैः शनैश्चलति)

साम्बः—(वरुणास्त्रेण निःशेषमग्निमुपशाम्य) ।

क्व सा माया गता तेऽस्ति, क्व च वहिरपासरत् ।

तातस्य मे पदौ याहि द्वापयन्तं त्यजाम्यहम् ॥ ८ ॥

(बाणासुरः सहस्रबाहुः सन् सर्वान् व्यथयति । कृष्णः उपेत्य
क्रमशस्तद्बाहून् छिनत्ति)

बाणः—

तिष्ठ तिष्ठ रणोन्मत्तान् सर्वान् वो नाशये क्षणात् !

अवशिष्टो न युष्माकं कश्चिदप्यत्र यास्यति ॥ ९ ॥

(इति विद्युत्तन्तून् आनीय प्रसार्य च शनैः शनैः पश्चाद् अपसरति
सात्यकिस्तन्तुस्पर्शनतो निपतितो मूर्छितश्च संजातः, बाणासुरः शंखं
धमति । कृष्णः सर्वं तदवगत्य विद्युत्स्त्रोतश्छित्त्वा बाणबाहून्
छिनत्ति स बाणः अवशिष्टौ द्वावेव बाहू विलोक्य अन्तः
प्रविश्य सानुनयं शिवं संतोष्य आनयति ।)

शिवः—(कृष्णं दृष्ट्वा) रे रे बाणासुर ! केन वैरायते, शृणु—

येन द्रोण-जयद्रथप्रभृतयः कर्णोऽपि संघातिताः

यस्यैवेङ्गिततः सुयोधनमसौ भीमोऽवधीद्वद्वज्रेण ॥

यश्च द्रौणिहतं परीक्षितमघाद् गर्भेऽप्यरक्षीत् स्थितः ।

सोऽयं कारुणिकः पदेषु पतितैः द्वापय्यतां सत्वरम् ॥ १० ॥

नो चेत्स्वभृत्यसहितस्त्वरितं त्वं रणाङ्गणे ।

पुत्रपौत्रादिसहितो गमिष्यसि यमालयम् ॥ ११ ॥

बाणः—द्वापितोऽपि रुषा न क्षमिष्यति ।

शिवः—मा भैषीः आगच्छ अहं क्षमापयामि । (उभो गच्छन्तौ)

[पटोन्नयनम्]

(उभौ कृष्णसविधे उपतिष्ठतः)

कृष्णः—(शिवं दृष्ट्वा सहसा उत्थाय तं वक्षसा आलिङ्गति पुनरुत्तेश्य)
किमाज्ञापयसि ।

शिवः—

भवत्स्वरूपमज्ञात्वा अमादेश व्यधादसत् ।

मम प्रियो गणेशचास्ति क्षन्तव्योऽयं ततस्त्वया ॥१२॥

कृष्णः—यथा भवतामाज्ञा । (ततः प्रविशति मूर्छारहितः सात्यकिः ।)

बाणः—(कृष्णस्य चरणयोः पतन्ति)

कृष्णः—(तमुत्थाप्य) बाण ! यथा त्वं शिवस्य प्रियः तथैव ममापि ! न मे
कश्चिदप्यनेन महापुरुषेण भेदोऽस्ति, गच्छ, यथेच्छं राज्यमुपभुज्यताम् ।

बाणः—महाराज ! एष गच्छामि, अद्यैव उषान्गम्या स्वपत्न्या सार्धम् अनिरुद्धो
द्वारिकायां स्वपितामह्याः पार्श्वे गमिष्यति ।

कृष्णः—तथाऽस्तु ।

ततो निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति श्री सर्वतन्त्रस्वतन्त्र विद्यावारिधि महामहोपाध्याय
पं० मथुराप्रसादकृते भूभारोद्धरणनाटके द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः

[पटोन्नयनम्]

कृष्णः—(द्वारिकायां सिंहासने स्थितः दुर्वाससः शापं चिन्तयते) (ततः प्रविशति)
साम्बोदरे बद्धस्य लौहतपस्य चूर्णं पात्रे गृहीत्वा विदूषकः)

विदूषकः—महाराज यह तवा चूर्ण धूलि की तरह हो गया है, परन्तु यह किल्ली नहीं घिसती है और भी कई लोगों ने इसके घिसने का यत्न किया परन्तु यह वैसी की वैसी ही रहती है ।

कृष्णः—सर्वमानय, अहमपि पश्येयम् (स उपनयति, कृष्णः हस्तेन चूर्णमुन्नीय)
विदूषक ! सम्यक् धूलीकृतः परमसौ शङ्कुर्यदि न चूर्णितस्तदा एवमेव चूर्णसहितः समुद्रे प्रक्षिप्यताम् ।

विदूषकः—जो आज्ञा (सब लेकर समुद्र में फेंकने जाता है ।)

(ततः प्रविशति सात्यकिः)

सात्यकिः—विजयताम् २ देवः ! महाराज ? श्रूयते दुर्वासा ऋषिः साम्बदौ-
रात्म्यात् अशपत् ।

कृष्णः—किमत्र तस्य दौरात्म्यम् ? स तु मीसांसाशास्त्रे परमप्रवीणः तर्ककुशलो विद्वांश्च, कथं तेन सर्वज्ञतायां परोक्तं प्रमाणीक्रियतामिति तत्प्रत्ययाय तथाऽऽचरितम् !

सात्यकिः—एवमपि बालचापत्यमेव, यतः सुलभकोपः स ऋषिः अशपत्,
शप्त्वा कोपादगच्छन्च ।

(ततः प्रविशति, रौक्मिण्येयविदूषकाम्भ्यां सहितः साम्बः । तमवलोकयन्नेव)

सात्यकिः—रे रे साम्ब ! किमिदं त्वया ऋषिपरीक्षायै दौरात्म्यमाचरितम् ।

विदूषकः—(किञ्चिदग्रे आगत्य) ए सात्यकी तू गदहे की तरह क्या रे रे करता है, देखता नहीं श्री महाराज जी के सामने परमवीर कुमार जी के लिये रे रे करता है । (अन्तरा एव)

रौक्मिणेयः—विदूषक ! मौनमाचर ! सात्यके ! दौरात्म्यमिति कस्मै प्रयुज्यते ?
किमत्र दौरात्म्यम् ।

सात्यकिः—ऋषिभिः सह ईदृगाचरणं दौरात्म्यमेव ।

साम्बः—(क्रुद्धः ! सन्) रे सात्यके ! किमनया मायया पितरं विरोधयति । भोः
दुर्बुद्धे !

सर्वज्ञतापरीक्षायै कृतं दौरात्म्यभाक् कथम् ।

ऋषेर्नैवापमानोऽस्मात्कथमप्यत्र गम्यते ॥१॥

सात्यकिः—एवमपि यूयं दुरात्मानो बालकाश्च ।

रौक्मिणेयः—(असिं निष्काशय) आगच्छ तारुण्यं तेऽवलोकयामि (इति
चत्वरे गच्छति । सात्यकिरपि असिं निष्काशय चत्वरे आगच्छति)

साम्बः—रे सात्यके ! महाभारते क्व ते शौर्यमगच्छत्, यत् भूरिश्रवसा वक्षसि
स्थित्वा हन्यमानः पित्रा रक्षितः । किमिदं विस्मृतम् ?

सात्यकिः—त्वया क्व शौर्यं प्रकटयन् मूषको मारितः ।

रौक्मिणेयः—किमेतदपि विस्मृतम् । यत् वाणासुरसंगरे गर्वात् तन्तुं स्पृशन्नेव
मूर्छितः, तत्र अनेनैव प्रचलन् सर्वान् जिघृक्षुरग्निरुपशमितः । भयात्किम-
न्धोऽभवः, यदेतन्नाज्ञासीः ।

सात्यकिः—वक्रगत्या असिना युद्धस्य कौशलं दर्शयति ।

(ततः अन्तः पुरतः श्रूयते शब्दः) कुमारौ आगच्छताम्, मातरौ युवाम्
आह्वयतः)

कृष्णः—युवां गच्छतम्, मातरौ आह्वयतः (पितरं प्रणम्य गच्छतः)

साम्बः—

भारते विधिनाऽऽयुक्तो जनकस्त्वामपालयत् ।

तेनैव योजिते अद्य मातरावपि रक्षतः ॥ २ ॥

सात्यकिः—(स्वकातरतास्मारणेन खिन्नः कृष्णं पश्यन्) महाराज ! एष

कृष्णः—यथा तेऽभिरुचिः (ततः प्रणम्य निष्क्रामति)

नारदः—(द्वारिस्थितः) कः कोऽन भो ।

दौवारिकः—(आगत्य) महाराज ! मैं प्रणाम करता हूँ क्या आज्ञा है ?

नारदः—(कृष्णं ब्रूहि) नारदः भवन्तं दृष्टुमभिलषति !

दौवारिकः—जो आज्ञा (इत्युक्त्वा प्रचलितः प्रविश्य) जय हो ! महाराज !

नारद जी आये हैं ।

कृष्णः—(उत्थाय दौवारिकेण सह चलितः नारदं दृष्ट्वा प्रणम्य तमानीय स्वासने उपवेशयति, स्वयमुपविशति च) श्रेष्ठे ! न जाने मे मनः कुत उद्बिजते । अद्य दुर्वाससः शापं चिन्तयत्येव सात्यकिः आगतः । अनुपदमेव साम्बरोक्मिणोऽयमप्यागतौ ! सात्यकेः कूटूक्षिभिरुभौ कुमारौ रोषितौ योद्धुमेव प्रवृत्तौ ।

खड्गाखड्गचव्लोक्यैवं शापं दुर्वासः स्मरन् !

किमद्यैवोपसंहारो यादवस्येत्यचिन्तयम् ॥३॥

तत्क्षणमेव उभौ कुमारौ मातृभ्याम् आहूतौ ममाज्ञया युद्धाद् विरज्य गतौ, मन्ये एषा विपद्वेला अपसृता ।

नारदः—इदानीं विपद्वेला त्वपसृता, परमपशुकुनानि सर्वतः प्रतीयन्ते । पश्य ।

विष्वग् घोरं नदन्तो नगरमभिगता जम्बुकाः संचरन्ति
व्योम्नश्चोल्का ज्वलन्त्योऽप्यहनि बहुतराः शब्दयुक्ताः पतन्ति ॥
तारा व्योम्नि स्फुरन्ति द्युमणिसमविभा धूसरा दिगप्रदेशाः ।
मन्येऽब्धिभूर्प्रदेशं प्रलय इव चरन् प्लावयिष्यत्यवश्यम् ॥४॥

कृष्णः—अहमप्येवमेव तर्कयामि ! यतः—

मन्दिरे प्रतिमा दैव्यो रुदन्ति च हसन्त्यपि ।

उन्मीलन्ति निमीलन्ति मन्ये तस्माद् भुवः क्षयम् ॥५॥

कृष्णः--(स्वरेण तमवगत्य) आगच्छतु आगच्छतु अर्जुन ! ।

अर्जुनः--(प्रविश्य) जयतु जयतु देवः ।

कृष्णः--अलं बहुना (स्वपाशे एव तमुपवेशयति ।) कथय किमर्थमिदमतिकृत-
मागमनम् ?

अर्जुनः--ह्यः सुगृहीतनामधेयस्य युधिष्ठिरमहाराजस्य सविधे भूतभविष्यद्वक्ता
कश्चिद् दैवज्ञः समागतः, स बहुतरसदितिवृत्तवर्णनानन्तरं भवद्वृत्तवर्ण-
नानुप्रसङ्गेन इदमचीकथत्, “अद्य प्रभृति सप्तमेऽह्नि समुद्रः द्वारिकां
प्लावयिष्यति”, इति तद्वचनं विश्वस्य तत्क्षणमेव भवतां पार्श्वे महाराजेन
प्रेषित इति ।

कृष्णः--(नारदाभिमुखं पश्यन्) ऋषे ! किमनुष्ठेयम् ।

नारदः--भाव्यमानाशुभसूचकान् अमङ्गलोपद्रवानवलोक्य मया पूर्वमेवोक्तम् ।
किमपि अमङ्गलं भावि । इति दैवज्ञः स्फुटमेव अकथयत् !

कृष्णः--इदं तु सर्वं सत्यम् परमिदम्, न मे बुद्धौ प्रतिभाति । एताः सर्वाः
स्त्रियः, एतान्सर्वान् पुरुषांश्च क्व स्थापयेयम् । कथमिदम् पत्तनं मया रिक्तं
विधीयताम्, येन सर्वेषां रक्षा भवेत् ।

अर्जुनः--भगवन् ! महाराज-युधिष्ठिरेण इदमप्युक्तम्, यदेताः सर्वाः स्त्रियः
तावत् इन्द्रप्रस्थे प्रेष्यन्ताम् । मासक्षेत्रे सूर्यग्रहणपर्वसमाप्त्यनन्तरं सर्वैः
यादवैश्चाप्यत्रैवागन्तव्यम्, भवतां सेवातो जन्मसाफल्यं संपादयिष्ये ।

कृष्णः--को दोषः, युक्तमेतत् ।

नारदः--एकाकी अयं किं विधास्यति ।

पाटञ्चराः सन्ति रणप्रवीणाः, प्राणेषु ये निःस्पृहतामुपेताः ।

त एव मार्गे परिवृत्य चैनं जेष्यन्ति नेष्यन्ति हठाद् रमण्यः ॥८॥

अर्जुनः--ऋषे ! किमिदमुच्यते ? (सगर्वम्)

एकेनैव मया नभस्युपगता यक्षा हता लक्षशः ।

कर्णो भीष्मजयद्रथप्रभृतयः सर्वे रणे शयिताः ॥

द्रौपद्या ग्रहणे सदस्यपि भूषे वेधो मयैवाहितो,
गाण्डीवस्य पुरः कथं प्रतिगताः स्थास्यन्ति पाटच्चराः ॥७॥

नारदः—

कृष्णस्य माययैवैते निहताः कौरवास्त्वया ।

अधर्मनिहतांश्चैतान् को न जानाति कोविदः ॥

अर्जुनः—(स्वापमानमिव मन्यमानः ऋषेरभिमुखं पश्यन्) महात्मन् ! अलं बहुना,
गाण्डीवसामर्थ्यं समये द्रक्ष्यसि ।

नारदः—कृष्ण ! अनेन सार्द्धं सर्वाः प्रेषणीयाः । अयं कथयति, अहं गाण्डीव-
धनुषः साहाय्येन सर्वा रक्षित्वा यथास्थानं नेष्यामि ।

कृष्णः—युक्तम् यथा अस्य निश्चयः ।

विदूषकः—महाराज मैं भी जाऊँगा, क्योंकि सूर्य की भी दृष्टि में न आनेवाली
असूर्यपश्या इन राजपत्नियों को जल कौन लाकर देगा ।

नारदः—एष अर्जुनः ।

विदूषकः—उँह, तुम नहीं जानते, ये क्या २ करैगें, पानी लायेंगे, कि इन
राजाङ्गनाओं की रक्षा करेंगे, यदि ये पानी लेने जायें और कोई आकर
पाँच-चार लेकर भाग जाय तो क्या उनकी पूर्ति तुम कर दोगे ?

नारदः—वटो ! अस्मिन् गतवति सति यदि पञ्चषा आगच्छेयुस्तदा एकाकी त्वं
किं विधास्यसि ।

विदूषकः—हूँ मैं एकाकी कैसा ? (लगुडों निष्काश्य दर्शयति), देखो हजार भी
आवें तो उन सबको इससे मारकर भगा दूँगा ।

नारदः—(स्मयमानः । सहासम्) अनया पञ्चषान् कथं जेष्यसि ? तेषु एक एव इमां
गृहीत्वा भङ्गत्वा प्रक्षेप्यसि, त्वं किं विधास्यसि ?

विदूषकः—हाँ हाँ देखिए ऋषि जी, अकेली लगुडो से सबको भगा दूँगा । देखो,
वशिष्ठ जी ने अकेले डंडे से विश्वामित्र के आग्नेयास्त्र वायव्यान्त्र ब्रह्मा-
स्त्रादि सब अस्त्रों को भगा दिया था और जब उनके पैरों पड़े तब ब्रह्मर्षि
कहायि, मेरे ब्रह्मतज की आप जानते हैं !

धिग् बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ॥

ऋषि जी यह सुना है कि नहीं ।

नारदः—तदा तु गच्छ, अक्षतो भविष्यसि (कृष्णाभिमुखम्) कृष्ण ! एषोऽपि गच्छतु को दोषः ।

कृष्णः—यथा अस्मै रोचते । वसन्त ! (विदूषक !) यथेच्छं गच्छ, न कश्चिदपि ते प्रतिबन्धः । (ततः उत्प्लवमानः विदूषको निर्गच्छति ।) ततो निष्क्रान्ताः सर्वे ।)—

इति श्री म० म० पं० मथुराप्रसादकृते भूभारोद्धरणनाटके तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थोऽङ्कः

[पटोलयनम्]

(शून्यारण्ये एकतः आरूढधन्वा अर्जुनश्चलति । अपरतश्च
लगुडं स्कन्धे दधानो विदूषकः ।)

आरण्यैरुदेशात् शब्दं कुर्वन्तौ द्वौ पाटञ्चरौ निष्कशतः ।

पाटञ्चरः—रे धनुहीवाले ठहर ।

अर्जुनः—(तं पाटञ्चरमवगत्य शरं मुञ्चति ।) अधुनैव सर्वान्निहन्मि ।

द्वितीयः पाटञ्चरः—रे धनुही फेंक नहीं तो सिर पर लट्ट पड़ेगा ।

(अर्जुनः पुनः शरं संघाय तं निहन्तुं मुञ्चति, स वक्रगत्या शरं
मोघीकृत्य सहसा अर्जुनस्य धनुर्गृह्णाति तत्त्रोटयित्वा
प्रक्षिपति । पुनस्तस्य हस्तं हस्तेन गृह्णाति)

प्रथमः पाटञ्चरः—प्रथम इसका रुधिर निकालो, फिर लूटो ।

अर्जुनः—(हस्तं मोचयितुं यतते) रे पाटञ्चर ! मुञ्च, नो चेत्त्वां निहन्मि !

प्रथमः पाटञ्चरः—(दण्डं शिरसि ग्रहन्ति तत्क्षणमेव रुधिरधारा तच्छिरसः प्रव-
हति । उभौ तमेकेन स्थाणुना गाढं बध्नीतः । तस्य वस्त्रे कटौ च धनं
मृगयतः) अरे बोल रुपये धन आभूषण कहाँ हैं ?, अर्जुनः, मौनं स्थितः ।

द्वितीयः पाट०—अरे इसके दो लट्ट और जमाओ, बड़ा धनुहीवाला बना है,
मारखाने पर कबूलैगा (तावद् विदूषकः दृग्गोचरः संजातः ।)

प्रथमः पाट०—अरे वो देखो दूसरा आदमी है । (उभौ तं गृहीतुं धावतः
गृहीत्वा) रे बोल सेठ कहाँ है ?

विदू०—मैं ब्राह्मण हूँ, महाराजा कृष्ण की महारानी पटरानी अत्यन्त हीरा मोती
सोने से लदी हुई आयी हैं, मैं उन्हें पानी पिलाने केलिये हूँ ।

द्वितीयः—यह ब्राह्मण है, इसे नहीं मारना, चल बता कहाँ हैं । (अग्रे २ विदूषकः
परधात् पाटञ्चरौ, सर्वे तदन्तः प्रविशन्ति)

[पटोन्नयनम्]

(स्थाणौ निबद्धः अर्जुनः, तदग्रे नारदः स्थितः ।)

नारदः—अर्जुन ! किमिदं जातम् ।

गाण्डीवशक्तिः क्व च संप्रलीना क्व वाऽपि सामर्थ्यमहो गतं ते ।
शरा महाभारतविश्रुताः वा क्व सन्ति सर्वाणि किमेतदाप्तम् ॥१॥अर्जुनः—महाराज ! अनिर्वचनीयं तयोः शौर्यं सामर्थ्यं चावलोकितम् । यत्किं प्रशरं
वक्रगत्या मोघीकृत्य धनुरेवाग्रहीत्, पुनश्च किं जातमिति किं कथयेयम् ।

न केनचित् यन्मम गाण्डिवं धनुः

क्वचित् कथंचिद् बहुभिरच नामितम् ।

तदेव पाटच्चर एकहस्ततः

प्रगृह्य भङ्त्वा क्षिपति स्म दूरतः ॥ २ ॥

एतौ भीमादिभ्योऽप्यतिबलवन्तौ ।

एकस्तयोः करेणैव करं मेऽधात्सुयन्त्रवत् ।

धृत्वा चात्रैव नीतोऽस्मि जानीहि किमतः परम् ॥३॥

नारदः—तेषां शौर्य-साहस-बलादिकं सर्वं मया त्वत्समक्षं पूर्वमेव सूचितम् । परं
एवं तु स्वगर्वातिशयान्न किञ्चिदप्यमन्यत । किं कुर्याम् । (इति जिगमिषति)

अर्जुनः—(आर्त्तस्वरेण) महाराज ! किमहं बद्ध एव तिष्ठेयम् ।

नारदः—(सस्मितं परावृत्य) तं मोचयति । वसन्तः क्व ?

अर्जुनः—इहैव क्वचिद् भवेत् ।

नारदः—(दूरतस्तमवलोक्य अगुह्यत्वा निर्दिशन्) पश्य स चलति, अहं
गच्छामि, तं पृष्ट्वा ज्ञास्यामि, यादवीनां का दशा, त्वं तावदत्रैव तथा
स्थितः सन् प्रतीक्षस्व, अहं ज्ञात्वा अद्युनैव आगमिष्यामि ।

अर्जुनः—यथा भवतामादेशः ।

नारदः—(अर्जुनं तथैव मृदु बद्ध्वा गच्छति । अरण्यप्रान्ते स्थितः विदूषकः
वसन्तः सान्नाहं साधति ।)

वसन्तक ! किं गायसि ?

वसन्तः—सुनो “अर्जुन का तो गर्व गया, सब लूट गईं हैं महारानी ।

नारदः—त्वं कथमक्षत एव तिष्ठसि ?

वसन्तः—हमने तो आप से कहा था । “धिग्वलं क्षत्रियवलं ब्रह्मतेजो बलं बलम्” मेरे ब्रह्मतेज को देखकर सब भाग गये और सब यादवियों को ले गये; मैं भी साथ २ गया था, उनमें रुक्मिणी सत्यभामा उषा-दीर्घ निद्रा में हैं, अब नहीं जागेंगी । और यादवियों को सब भील दो २ तीन २ करके रख लिये देखो वे ही दोनों आते हैं । मैं जाता हूँ । (इति वने प्रविशति) (तौ नारदं दृष्ट्वा प्रणमतः तथैव वदन् अर्जुनं पश्यन्तौ निर्गतौ ।)

नारदः—(अर्जुनसमीपमागत्य तमुन्मोच्य च जिगमिषति) अतः परं त्वमिन्द्र-प्रस्थमेव गच्छ । अहं सूर्यग्रहणपर्वणि प्रभासक्षेत्रं गच्छामि ।

अर्जुनः—महाराज !

कथं न्वहं कृष्णवराङ्गनाः समाः,
विलोख्य भिन्नलैर्द्रुपदात्मजोन्मुखम् ।
युधिष्ठिरं वा किमु भीमसन्निधौ
निवेदयिष्यामि ततो म्रिये वने ॥४॥

नाहं गमिष्यामि (इति रुदन् नारदस्य पादयोः पतति)

नारदः—उत्तिष्ठ ! आत्मघातो नैव समुचितः । यतः—

ये चात्मघातिनो लोकास्ते लोके तमसावृते ।
अनन्तकालं तिष्ठन्ति बहु दुःखं भजन्त्यपि ॥५॥

अर्जुनः—(उत्तिष्ठन्) महाराज ! कथमहमिन्द्रप्रस्थं गच्छेयम्, मुखं च दर्शयेयम् ।

महाभारतयुद्धे या आवृभिः सार्थमर्जिताः

तामद्य विमर्शा कीर्तिं माशयित्वा कथं वजे ॥६॥

नारदः—न ह्यत्र तेऽपराधः, कृष्णस्य ईदृगेवाभिलषितम्, अत एव न ते मनसा साहाय्यमकार्षात् ।

अर्जुनः—(स्वाभिमानं परित्यज्य किञ्चिद् विमूर्ध्नि च) महाराज ! युक्तमेतत्, ममाभिमानमुन्मोचयितुं कृष्णेनैवेतत्कृतम् । कथमन्यथा ससैन्यस्य भित्त्वाधिपतेः शिवस्य युद्धे संतोषकः अहं भित्त्वाभ्यां पराजितः स्याम् । साधु साधु ! उन्मीलिते मे चक्षुषी । अतः परमहमिन्द्रप्रस्थं गच्छामि । (अर्जुनश्चलति ।)

[पटोन्नयनम् ।]

(द्वारिकायां कृष्णसाम्बौ तिष्ठन्तौ परामृष्टः ।)

साम्बः—महाराज ! पश्य—

गर्जद्भिस्तरलैः समुन्नततरैर्गृह्णांस्तरङ्गै रत्रि,
मर्यादामपहाय घोरनिनदं कुर्वन् विसर्पत्यसौ ॥
सर्वान्भूमि-महीन्द्र-सङ्घनिवहान् वेगाज्जिघत्सन्निव,
श्वो वाऽद्यैव पुरीं स्वकोपवशतः किं प्लावयेद् वारिधिः ॥७॥

कृष्णः—युक्तमेतत्संभावयसि, अहमप्येवमेव मन्ये ।

सकलां द्वारिकामेनां प्लावयिष्यत्यपां निधिः ।

अधुनैव ततः सर्वे क्षणान्मुञ्चन्त्विमां पुरीम् ॥८॥

उद्घुष्यतां चैतत् । “प्लवमानां पुरीं त्यक्त्वा सर्वैस्त्वरितं पारे गम्यताम् ।”

साम्बः—यथा भवताम् आज्ञा (ततो बहिर्गत्वा डिण्डिमं वादयन् उद्घोषयति, इयं पितुराज्ञा प्लवमानां पुरीं त्यक्त्वा सर्वैस्त्वरितं पारे गम्यताम् । पुनः पितुः समीपमागत्य उद्घुष्टमिति निवेदयति ।)

(ततो निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति श्री म० म० पं० मथुराप्रसादकृते भूमारोद्धरणनाटके चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः

[पटोन्नयनम्]

(कृष्णवसुदेवौ किञ्चिदुपरि आसने स्थितौ, इतरे रौक्मिण्येयसाम्बनन्द-
प्रभृतयः संमुखं तिष्ठन्ति । कृष्णः सर्वानुपदिशति)

भोः पूज्याः ! साम्बप्रभृतयो यादवाश्च सावधानाः शृण्वन्तु । इमे
जीवाः ब्रह्मणः अग्नेः समुत्पन्नाः स्फुलिङ्गा इव पृथग्भूताः पृथिव्यादिपञ्च-
भूतात्मके शरीरे प्रविश्य कर्माणि विदधते । ते च जरायुजायडजस्वेदजो-
न्द्रिज्जमेदान्चतुर्विधा भवन्ति । भवन्ति च ते एकेन्द्रिय-द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-
चतुरिन्द्रिय-पञ्चेन्द्रिय-स्वरूपतया पञ्चविधाः । एष मेदः । (इत्युक्त्वा
मौनं सर्वतः पश्यति)

नन्दः—(उत्थाय हस्तौ मुकुलीकृत्य) महाराज ! एष जीवः ब्रह्मणः सकाशात्स-
मायातीत्यत्र का युक्तिः ? (इत्युक्त्वा आसीनः)

कृष्णः—महात्मानः सर्वे शृण्वन्तु । एष खलु वस्तुनः स्वभावः । यो हि यस्मा-
दुत्पन्नः स तमेवानुधावति, मिलितुम्, आत्मानं रक्षितुं वा । यथा ज्वलिता
दीपशिखा उपज्वलितायामेव दीपशिखायाम् आत्मानं मिश्रयितुं धावति,
यथा वा सर्वोऽपि ताड्यमानो देहधारो जीवः आत्मनो रक्षार्थं ताडना-
रहितं सर्वथा दुःखवर्जितं स्थानं धावति । तदेव ब्रह्म ।

साम्बः—(उत्थाय करौ कुड्मलीकृत्य) महाराज ! संसारस्तु दुःखात्मक इति
कथमस्मान्मुक्तिः स्यात् ? (इति पृष्ट्वा आसीनः) ।

कृष्णः—योगात्, कर्माणि कुर्वन् अपि तेषु स्पृहात्मकमनोयोगत्यागाद्वा । योगो हि
नाम, चित्तवृत्तिनिरोधः । चित्तवृत्तीनां निरोधात् निर्विकल्पं स्वत एव
आत्मानं ब्रह्मस्वरूपम्, आत्मा-ब्रह्मस्वरूपतया विद्यमानो जीवः पश्यति ।
इतरवृत्तीनामभावात् स्वः स्वमेव पश्यति । योगोऽपि द्विधा पुरुषेषूपपद्यते
युक्तयुक्तानामेवाह । युक्तस्य हाने लक्षणवत्त्वं सर्वदा कदाचनानन्दमाप्नोते

युञ्जानयोगी ज्ञेयपदार्थसहकारेणैव जानातीति । कर्माणि कुर्वन्तस्तेषु स्पृहा-
रहिता यथा जनकादयः ।

साम्बः—(तथैवोत्थाय) महाराज ! नैतदवगम्यते, कर्माणि कुर्वतः पुरुषस्य तैः
सह कथं स्पृहात्मकमनोयोगो न भवति, (इत्युक्त्वा आसीनः)

कृष्णः—इदमेवांशित्यं नारदेन पृष्ठो जनकस्तं प्रत्यक्षमेवाददर्शयत्, यथा तत्र-
विरसं जनकनिर्मापितं भोजनं कुर्वतो नारदस्योपरि भागे भोजनस्योपरि विष-
मिवोद्गिरन्तं सर्पं निर्माप्य कृतभोजनं नारदं पप्रच्छ, कीदृशं भोजनम् ?
तेनोक्तम् विषपातभयात् किञ्चिदपि नावगतं कीदृशं तत्, तच्छ्रुत्वा,
स्मित्वा जनकेनोक्तम् । अहमप्येवमेव कर्माणि करोमि । (कृष्णः पुनरपि ।)

मयाऽप्येवं विधीयन्ते कर्माणि सकलान्यपि ।

न मे तेषु स्पृहालेशो न मां तानि स्पृशन्त्यपि ॥ १ ॥

सर्वे—गतोऽस्माकं मोहः, (इत्युक्त्वा उत्तिष्ठन्ति) वसुदेवनन्दौ
स्वर्गं गच्छतः ।

[पटोन्नयनम्]

मधु पीत्वा सात्यकि-बलराम-साम्ब-रौकिमण्येय-यादवप्रभृतयस्तिष्ठन्ति,
परस्परमात्मानं प्रशंसन्ति च ।

सात्यकिः—(शिरो घूर्णयन्)

नैवास्मिन्भुवने ममोन्मुखगतः कश्चिद् बली साधुभाक् ।

वीरो युद्धविशारदो न च मया दृष्टः क्वचिच्चात्मदृक् ।

किंचास्मद्गुरुर्जुनो बलवतां वीरो रणस्याग्रणी—

रज्ये कातरतां भजन्ति धृतनां ह्येव ना मून्यताम् ॥ २ ॥

रौक्मिणेयः—रे सात्यके ! एषोऽस्माकं पितृव्यो बलरामस्तिष्ठति, तत्समक्षमप्यात्मानं लोकातिशायिनं मन्यसे ।

सात्यकिः—(पुनर्मदेन सशिरस्कं देहं घूर्णयन् ।)

बलरामो विरामो वा यो वा को वापि वा भवेत् ।

कृष्णोऽपि मादृशो नास्ति जरासन्धपलायितः ॥३॥

नारदः—(वीणां वादयन्)

वर्द्धतां, समरमुत्कटोत्कटम् प्राप्नुयुः सकलयादवाः क्षितिम् ।

भूमिभारलघुतां व्रजेज्जगत् कृष्णजन्म लभतां फलोदयम् ॥४॥

नारदः—साम्ब ! कथमसौ तव पितरं कृष्णं, पूज्यं बलरामं च निन्दति ।

साम्बः—स्वस्य स्वगुरोश्च कातरतां प्रकटयितुम् उन्मादी संजातः ।

नारदः—एवमेव प्रतीयते, आगतः पर्यवसानमुस्य ।

साम्बः—रे सात्यके ? किं प्रलयसि, तव वक्षसि स्थितेन भूरिश्रवसा हन्यमानस्तवैव कातरेण गुरुणाऽर्जुनेन त्वं रक्षितः । कदाचिदपि स तव गुरुः भूरिश्रवसः समक्षं स्थातुं नाशकत् । दिवा जयद्रथं मारयितुं दाहपणेन प्रतिज्ञाय भ्रष्टप्रतिज्ञां दाहभिया रात्रौ श्रवणीत्, अत एव रात्रौ युद्धं प्रचलति स्म । अरे स एव ते गुरुः यो भिल्लविजितो मुमूर्षुरिवेन्द्रप्रस्थं गतः ।

सात्यकिः—रे गुरुं निन्दसि ? (इत्यभिधाय तन्मुखे चपेटां ददाति । स चोत्थाय समुद्रात् लुपकमुखात् असिसदृशेन तेनैव तं हन्तुं यतते । सर्वे जुगान् गृहीत्वा तैरेव युध्यन्ते ।)

नारदः—

वर्द्धतां वर्द्धतामेष यदोः कुलदवानलः ।

मुच्यतां भेदभावोऽपि स्वं स्वं शौर्यं पिधीयताम् ॥५॥

(इति वीणा वादयन् पुनः पुनः गायन् भ्रमति)

[पटोन्नयनम्]

(कृष्णः जङ्घायां पदमुत्तानीकृत्य वृद्धे आसीनः किमपि चिन्तयति ।)

व्याधः—(प्रविश्य कृष्णचरणस्थमक्षिलक्ष्मावलोक्य इदं हरिणाक्षीति निश्चित्य वृद्धेण निह्नूय स्थितः सन् विषाविध्मापितकीलानिर्मितेन शरेण अताडयत् । (आगत्य तमवलोक्य च) महाराज ! आपके चरण में जम्बू का चिन्ह देखकर हरिण की अक्षिभ्रान्ति से हरिण के लिए मैंने बाण मारा था, क्षमा कीजिये (यह कहकर रोता हुआ पैरों में पड़ता है) मैं क्या करूँ यह मेरा अज्ञान मूलक अपराध है क्षमा कीजिये ।

कृष्णः—उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । मा रोदीः । न ते कश्चिदप्यपराधः ।

यतः—

रामावतारे कपिरूपधारिणां हन्तुतोऽहनं त्वां युयुधानमन्तरा ।
आज्ञापितस्तत्प्रतिशोधकर्मणो व्यधान्न ते किञ्चिदपीह दुर्मतिः ॥६॥

व्याधः—महाराज ! हरिण की भ्रान्ति से मारा है, क्षमा कीजिये ।

कृष्णः—वाणाग्रभागे लग्नः लौहशङ्कुः कुत उपलब्धः ।

व्याधः—महाराज ! धीवर से लिया था, और विष में बुझाकर शङ्कु बनाया था, जिससे विद्ध मृग भागकर न जा सके । आप प्रभु संसार के नियामक ईश हैं । यह मुझे स्वप्न में भी ज्ञान न था कि आपके ऊपर यह बाण चलाऊँगा ! क्षमा कीजिये (इति रुदन् पुनः पादयोः पतितः ।)

कृष्णः—(मनसि) सर्वमवगतम् । दुर्वाससः शापाद् अवशिष्टात् तपान्निर्मितोऽयं शङ्कुः ; (प्रकाशम्) मा रोदीः शान्तो भव ।

ईशो भवेदनीशो वा सर्वो भुङ्क्ते स्वनिर्मितम् ।

निह्नूय यत्कृतं पूर्वं तत्तथा प्रतिशोधितम् ॥७॥

व्याध ! गच्छ, क्षमितोऽसि । अवसाने मम स्मरणात् ममान्तिकमेव

यास्यसि, त्वरितमरणे पलायस्व । पश्य एष बलराम आगच्छति, तवापराधं मन्यमानस्त्वां हनिष्यति, पलायताम् पलायताम् (स पलायते ।)

वलरामः—(प्रविश्य मूर्च्छास्तुमिव कृष्णमवलोक्य) किं जातम् ।

कृष्णः—भवितव्यतावशात् व्याधेन पदे जम्बूलक्ष्णमवलोक्य हरिणाक्षि-
भ्रान्त्या विषदिग्धेन वागेन ताडितोऽस्मि । इदानीं शिरो भ्रमतीवेति
मन्ये विषमुज्जृम्भते ।

वलदेवः—क्वासौ दुरात्मा व्याधः । अहमधुनैव तं निहन्मि । (इति इत-
स्ततोऽवलोकते ।)

कृष्णः—नायमपराधी, पूर्वजन्मनि कपिं बालिमहं निहूय अहनम् । तत्प्रति-
शोधार्थमादिष्टोऽयं व्याधः मामवधीत्, (पुनस्तन्मुखचेष्टामवलोक्य ।)
मया अपराधान्मुक्तः । अरण्ये प्रविश्य, न जाने क्व गतः ।

वलरामः—आः किमिदं जातम् ।

यत्रासन् बहवस्त्रिलोकजयिनो वीरा जगद्विश्रुताः ।
साम्बोऽहं मकरध्वजोऽपि जयिनामग्रेसरस्त्वं हरिः ।
नीतौ कव्यतिशायि धर्मचरणे वाचं यमानां समं ,
देवैरप्यविमृष्यमेतदखिलं क्वैतद् यदोस्तत्कुलम् ॥८॥

कृष्णः—गान्धारीशापस्यायं प्रभावः, यद् एकेनैव दिवसेन सकलं विनष्टं कुलं
पश्यामि ।

वलरामः—(कृष्णं मुमूर्षुमवगत्य) यावदहं तवावसानं पश्यामि ततः पूर्व-
मेवास्मिन् जलघो प्रविशेयम् (इत्यभिधाय त्वरितपदैश्चलितः ।)

कृष्णः—कथं माम् एकाकिनं त्यजसि । (स चाश्रुयन्नेव त्वरितं गच्छति ।)

नारदः—(प्रविश्य)

सर्वं भारतसंगरे विनिहतं राजन्यकं राजकं,
कीर्तिस्तेऽतिसमुज्ज्वला विजयिनी पारे समुद्रङ्गता ॥
जातं भारतभूभुवां त्रिभुवने शिवागुरुत्वं महत् ।

राज्यं चाभिगतं वदेः किमपुनं भूयः प्रियं कुर्महे ॥९॥

भवत्कृपातः सर्वं सुसम्पन्नम्, परमथापि इदं भरतवाक्यमस्तु—

राज्ञां कर्मकरैर्धनस्य हरणेष्वन्याय्यमुन्मुच्यताम् ।

अष्टाचारपरायणैश्च मनुजैस्तृष्णा परित्यज्यताम् ॥

सद्वस्तुष्वशुभैस्तु वस्तुनिवहैः संश्रिणं हीयतां ।

सौख्यं साधुकलादिभिश्च विभवो भूयात्पुनर्भारते ॥१०॥

नारदः—तथाऽस्तु ।

[पटीक्षेपः ।]

इति श्री म० म० मथुराप्रसाददीक्षितकृते भूभारोद्धरणनाटके पञ्चमोऽङ्कः ।

॥ समाप्तमिदं नाटकम् ॥

महामहोपाध्याय मथुराप्रसाद-दीक्षित.कृत

अपूर्व नाटक-ग्रन्थ-रत्न

१—भारत विजय—भूमिका में उक्त है ।

२—भक्त सुदर्शन—जिसमें भरद्वाज के आश्रम में माता सहित सुदर्शन का जाना, ऋषि की सेवा, भगवती की कृपा से दिव्य शक्ति की प्राप्ति, महाराजा बनारस की कन्या के स्वयंवर में जाना, भगवती की कृपा से युद्ध में विजय और राज्यारोहण आदि का वर्णन है ।

३—शंकर विजय—जिसमें समस्त दर्शनों का वर्णन है ।

४—पृथ्वीराज विजय—पृथ्वीराज का मुहम्मद गोरी को पराजित कर छोड़ना, संयोगिता-हरण, गोरी का पुनः आक्रमण, पृथ्वीराज का पराजय और उसकी आँखें फोड़ना तदनन्तर चन्द की सहायता से शब्दवंशी बाण से मुहम्मद गोरी को मारना है ।

५—गान्धी विजय—इसमें गान्धीजी के स्वराज्य-प्राप्ति के उपायों का वर्णन है ।

६—वीर प्रताप—छप रहा है ।

७—केलि-कुतूहल—कामशास्त्र की अपूर्व पुस्तक है, एक बार अवश्य देखें । इसमें औपधियाँ और सदाचारी बनाने का उत्तम प्रकार से वर्णन है ।

८—पाणिनीय-सिद्धान्तकौमुदी—इसमें से फक्किकायें, प्रत्युदाहरण हटा दिये हैं, पाणिनि के सब सूत्र हैं और उदाहरण वे ही हैं जो सिद्धान्त कौमुदी में हैं और परीक्षा में वही पूछे जाते हैं । सिद्धान्त कौमुदी से तिहाई कलेवर हैं ।

९—राली प्राकृत व्याकरण—इसमें केवल ७० सूत्रों से पूरा नाटकोपयुक्त प्राकृत सिद्ध हो जाता है ।

१०—सदाशिव कृत पृथ्वीराज-रासो समीक्षा—इसमें अग्नि-वंश की प्रामाणिकता, पृथ्वीराज का वंश-वर्णन और प्रक्षेप आदि का उत्तम प्रकार से विवेचन है ।

११—गौरी व्याकरण—इससे केवल एक महीने में एक लाख परीक्षा के समकक्ष बोध हो जाता है ।

प्राप्ति-स्थान—

मोतीलाल बनारसीदास

चौखम्बा

नेपाली खपड़ा, वाराणसी

चौ